

ŽIVOT I BORBA. HUSEIN ĐOZO I 13. SS DIVIZIJA*

Apstrakt

U ovom članku autor analizira mjesto i ulogu istaknutog bosansko-muslimanskog vjerskog autoriteta Huseina Đoze u 13. SS diviziji, pozadinu i razloge njegovog priključenja diviziji, njegove poglede na aktuelna pitanja i izazove Drugog svjetskog rata, kao i njegovu sudbinu po povratku u Jugoslaviju i hapšenju 1945. godine. Autor ukazuje da njegov poslijeratni angažman, u njegovim temeljnim idejnim zasadama, ne predstavlja radikalni raskid s težnjama i pogledima koje je zastupao u tridesetim i četrdesetim godinama 20. stoljeća, već radije kontinuitet napora da se sagleda i promisli položaj i perspektiva islama i muslimana u savremenom svijetu.

Ključne riječi

Husein Đozo, Handžar divizija, Bosna i Hercegovina, Nezavisna Država Hrvatska, Treći Reich, islam, politika, društvo, ideologija

* Ovaj članak je u skraćenoj verziji prezentiran na Okruglom stolu povodom 110 godina od rođenja Husein-ef. Đoze održanom u Sarajevu u organizaciji Rijaseta Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini 17. 12. 2022. godine.

LIFE AND STRUGGLE. HUSEIN ĐOZO AND THE 13TH SS DIVISION

Abstract

In this article, the author analyzes the place and role of prominent Bosnian Muslim religious authority Husein Đozo in the 13th SS Division, the background and reasons for his joining this division, his views on current issues and challenges of the Second World War, as well as his fate after returning to Yugoslavia and being arrested in 1945. The author points out that Đozo's post-war involvement, in his fundamental ideas, does not represent a radical break with the tendencies and views he advocated in the thirties and forties, but rather a continuity of efforts to realize and reflect on the position and perspective of Islam and Muslims in the contemporary world.

Ključne riječi

Husein Đozo, Handžar Division, Bosnia and Herzegovina, Independent State of Croatia, Third Reich, Islam, politics, society, ideology

* This paper has been presented in a shorter version at the Roundtable on the occasion of 110 years of the birth of Husein-ef. Đozo in Sarajevo, organized by the Rijaset of the Islamic Community of Bosnia-Herzegovina on the 17th of December, 2022.

Uvod. Ništa bez žrtve!

Najvažniji element života je borba. Jedino borbom se održava život. U čitavoj prirodi postoji samo borba. Sve se nalazi u jednom snažnom i vječitom pokretu. Ove heraklitovske ideje iznio je znameniti bosanskomuslimanski teolog, mislilac i reformator Husein Đozo, tada tridesetogodišnjak, na stranicama istoimenog glasila Organizacije ilmije Nezavisne Države Hrvatske “El-Hidaje”, u izdanju od 11. septembra 1942. godine. Za pobjedu u borbi, pisao je, postoje posebni uslovi koje Bog obznanjuje ljudima: sabur, pouzdanje u Stvoritelja i podnošenje žrtve. Ništa se bez žrtava ne može postići. “Tko žali umrijeti, ne želi živjeti. Narod, koji se boji smrti, najprije će izumrijeti.”¹

Nastanak Handžar divizije

Ova borbena stajališta, koja su odudarala od religijskog formalizma glavnine bosanske uleme prve polovine 20. stoljeća, objavljena su istog dana kada je Glavno pobočništvo Ustaške nadzorne službe u Zagrebu izvijestilo nadležne obavještajne krugove Nezavisne Države Hrvatske (NDH) da je ilegalno osnovan *Muslimanski međudruštveni odbor narodnog spasa*, kao reakcija na novi četnički pokolj i drugu katastrofu Foče 19. augusta 1942., a s ciljem da se osigura masovno naoružavanje i samozaštita muslimana uz pomoć državnih vlasti NDH, a ukoliko to one neće ili nisu u stanju – uz pomoć hrvatskih saveznika Nijemaca i Italijana.² Ovaj je cilj izravno saopćio prisutnima na utemeljiteljskom sastanku okupljene muslimanske elite agilni član Ulema-medžlisa u Sarajevu hafiz Muhamed ef. Pandža, koji je već izvjesno vrijeme, zbog meteža u zemlji koja se gušila u vrtlogu nasilja i mržnje, kritički govorio o državnim vlastima NDH i smatrao da bi u Bosni i Hercegovini trebalo uspostaviti onakav upravni sistem kakav je postojao za vrijeme bivše Austro-Ugarske.³ Dva dana nakon ovog utemeljiteljskog sastanka, 28. augusta 1942., Odbor narodnog spasa je održao sjednicu na kojoj je konkretizirana ideja o militarizaciji bosanskih muslimana u Drugom svjetskom ratu: usvojen je zaključak da je potrebno i na svim ostalim područjima gdje ima muslimana osnovati i naoružati dobrovoljačku miliciju radi odbrane od četnika po uzoru na muslimansku legiju bojnika Muhamed-age Hadžiefendića u Tuzli. Hadžiefendićev Dobrovoljački odjel narodnog ustanka, kasnija Domobranska dobrovoljačka pukovnija (DOMDO), nastao je potkraj 1941. godine i već nekoliko mjeseci je smatran efikasnim sistemom zaštite muslimanskog stanovništva na prostoru tuzlanske regije.⁴ Glavnu

1 Husein Đozo, Borba i žrtve, *El-Hidaje* VI/1942, br. 1–2, 7.

2 Hrvatski državni arhiv (dalje: HDA), Zagreb, Zbirka zapisa upravnih i vojnih vlasti Nezavisne Države Hrvatske i Narodnooslobodilačkog pokreta (dalje: ZIG NDH), HR-HDA-1549, I-69, 455-457. „Muslimani protudržavni rad“. Datum: 11. rujan 1942.

3 Vojni arhiv (dalje: VA), Beograd, Fond: Nezavisna Država Hrvatska (dalje: NDH), kut. 215, fasc. 1, dok. 24. Ovaj prijedlog bio je istaknut u jednom ranijem pismu izaslanstva “Muslimanskih Hrvatskih društava iz Sarajeva i izbjeglica iz istočnih kotareva” (u martu ili aprilu 1942.) poslanom ustaškom ministru dr. Andriji Artukoviću u kojem je istaknut haos i nesklad u odnosima vojnih i političkih vlasti NDH kao faktor koji je doveo do pokolja muslimanskog življa u istočnim krajevima hrvatske države. Vidjeti: Gazi Husrev-begova biblioteka (dalje: GHB), Sarajevo, Zbirka rasutih dokumenata i arhivalija na bosanskom jeziku (dalje: ZRDA), A-189/B-1. Hafiz Muhamed ef. Pandža je, po svoj prilici, bio predvodnik dotičnog izaslanstva.

4 Vidjeti opširnije o Hadžiefendićevoj legiji u: Adnan Jahić, *Muslimanske formacije tuzlanskog kraja u Drugom svjetskom ratu*, Tuzla, 1995, 31–70; Omer Hamzić, Formiranje i raspored jedinica Hadžiefendićeve legije na prostoru tuzlanske oblasti, *Stav* III/6-7, Tuzla, 2004, 63–77; Rasim Hurem, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu 1941–1945.*, prir. Dino Mujadžević, Zagreb – Sarajevo, 2016, 326–327; Xavier Bougarel, *Handžar divizija. Waffen-SS*

ulogu u sprovedbi zaključka Odbora preuzeo je na sebe hafiz Muhamed ef. Pandža, koji je stupao u kontakt s mjesnim prvacima i obrazlagao im važnost zahtjeva da se traži da se posvuda stvaraju milicije po uzoru na Hadžiefendićevu. Nakon što je poglavnik NDH Ante Pavelić odbio ideju masovne militarizacije muslimana na dobrovoljačkoj osnovi, pravdajući se da mu za to treba njemačka saglasnost, Pandža je s posebnom deputacijom posjetio njemačku komandu u Brodu na Savi, odnosno njemačkog generala Rudolfa Lütersa, ali je od nje 22. decembra 1942. dobio negativan odgovor u pogledu mogućnosti stvaranja novih muslimanskih milicija u Bosni i Hercegovini.⁵

Ipak, nisu svi njemački zvaničnici negativno gledali na ideju stvaranja novih muslimanskih milicija. Sredinom februara 1943., nakon novih četničkih pokolja u Sandžaku i istočnoj Bosni, njemačka 718. pješачka divizija postavila je pitanje da li bi možda ipak trebalo izaći u susret muslimanima u pogledu naoružavanja novih milicija pod njemačkom kontrolom. U objašnjenju je navela da bi ove milicije bile snažna protuteža četnicima i da bi mogle uštedjeti mnogo njemačke krvi, “jer će se morati ući u obračun sa četnicima”.⁶ No, zastupnicima Trećeg Reicha u Zagrebu, njemačkom poslaniku Siegfriedu Kascheu i opunomoćeniku njemačke vojske u NDH generalu Edmundu Glaiseu von Horstenau, ne samo da se nisu sviđale ideje o proširenju Hadžiefendićeve dobrovoljačke vojske na druge krajeve naseljene muslimanima, nego su bili i mišljenja da bi istu bilo najkorisnije preustrojiti u regularne trupe s osloncem na snage Wehrmachta u Bosni.⁷ U konačnici, nije bilo ništa ni od stvaranja novih muslimanskih milicija ni od ukidanja postojeće muslimanske legije u sjeveroistočnoj Bosni. Ubrzo se, međutim, u krugovima moćnog *Schutzstaffel* (SS) rodila ideja koja je trebala izmiriti stremljenja muslimanskih uglednika i njemačkih generala: 10. februara 1943. Adolf Hitler je na prijedlog vođe SS-a Heinricha Himmlera potpisao naredbu o osnivanju “Hrvatske dobrovoljačke SS divizije” koju bi sačinjavali “Bošnjaci muhamedanske religije”, uživajući ista ona prava koja su bosanski muslimani imali u redovima bivše austrougarske vojske, naročito u pogledu prakticanja vjere i nošenja fesa.⁸ Himmler je u stvaranju SS divizije od bosanskih muslimana vidio najefikasniji način njihovog korištenja za ratne svrhe Trećeg Reicha, ali je ideju oduševljeno pozdravio i veliki palestinski muftija Muhammed Emin El-Husejni, gorljivi pobornik vezanja islamskog svijeta za Hitlera i Osovinu,⁹ kojem je nova SS formacija izgledala kao najbolji odgovor na vapaje “hrvatskih muslimana” da im se omogući naoružavanje

⁵ u *Bosni 1943-1945.*, Sarajevo, 2021, 44-46.

⁵ Adnan Jahić, *Vrijeme izazova. Bošnjaci u prvoj polovini XX stoljeća*, Zagreb – Sarajevo, 2014, 499.

⁶ National Archives and Records Administration (dalje: NARA), Washington, T315, roll 2271, frs. 767-768.

⁷ Kasche je u februaru 1943. pisao Ministarstvu vanjskih poslova kako se Hadžiefendićeva legija dokazala kao lokalna straža protiv četnika, ali da su manjak discipline i buntovno ponašanje legionara stvorili velike probleme. Vođa legije nema viših vojnih sposobnosti, a isti je slučaj i sa samom legijom. U Bosni i za Bosnu se bore njemačke trupe, a i hrvatske trupe u velikom broju, naročito ustaše, koji se vremenom sve više dokazuju. Kasche je naveo da se složio s generalom Glaiseom da bi od Hadžiefendićeve legije trebalo načiniti regularne trupe, snage možda jedne brigade, koje bi se podložile njemačkoj diviziji u Sarajevu. To bi pojačalo front protiv Mihailovićevih četnika, a i spriječilo odlaženje muslimana u partizane. Vidjeti: Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (dalje: PA AA), Berlin, RAV 301-2, Zagreb Nr. 7-5. Denkschrift eines Volkskomitees der bosnischen Muselmanen.

⁸ X. Bougarel, *Handžar divizija*, 52.

⁹ Vidjeti: Jennie Lebel, *The Mufti of Jerusalem Haj-Amin el-Husseini and National-socialism*, Belgrade, 2007; Klaus Gensicke, *The Mufti of Jerusalem and the Nazis: The Berlin Years*, Middlesex – Portland, 2011; David Motadel, *Islam and Nazi Germany's War*, Cambridge – London, 2014.

i samozaštita od četničkih nasrtaja na njihove živote i imovinu. Veliki palestinski muftija je odranije imao veze s vrhovima Islamske vjerske zajednice (IVZ), pa se obratio za podršku Muhamedu ef. Pandži od kojeg je očekivao da se uključi u predstojeću regrutaciju. Drugog marta 1943. dvojica njemačkih oficira, kojima je bila povjerena organizacija nove SS divizije, pojavila su se u Pandžinom uredu s potpisanom Hitlerovom naredbom o formiranju SS divizije i preporukom velikog muftije El-Husejnija da se obrate Pandži za pomoć. Pandža je, prema vlastitom priznanju, pozdravio odluku i izrazio spremnost da im bude od pomoći u bilo kojem trenutku.¹⁰

Kojim ratnim ciljevima je trebala poslužiti novoformirana 13. brdska SS divizija? U vojnom smislu, elita i obični ljudi su vjerovali da će naoružavanje muslimana kroz Waffen-SS spriječiti nove četničke pokolje, poput onih u istočnoj Bosni i Sandžaku, u političkom, da će stvaranje bošnjačke SS divizije omogućiti raskid s ustaškim režimom i autonomiju Bosne i Hercegovine pod zaštitom Trećeg Reicha, u socijalnom, da će donijeti materijalnu sigurnost pripadnicima divizije i njihovim porodicama. Italijanski konzul u Sarajevu Paolo Alberto Rossi pisao je u svom izvještaju od 1. maja 1943. o agitaciji “mjesnih muslimanskih agenata”, uključujući nekoliko “manjih vjerskih glavara”, koji su obilazili okolna sela i pozivali mladiće da se prijave u diviziju. Prema Rossiju, ova agitacija nije imala nikakav antisrpski karakter: “Ovi promičbenjaci nastoje dati novaćenju u njemačke odrede značaj jednostavne mjere obrane zemlje i muslimanske zajednice, te se stoga pozivlju na njemački oglas koji veli, da novi sastavi neće biti upotrijebljeni izvan Hrvatske.”¹¹ Muhamed ef. Pandža je imao glavnu ulogu u podsticanju mladih ljudi da se upišu u 13. SS diviziju, gledajući u njenom formiranju svrsishodnu alternativu vojnom konceptu kojeg je zagovarao Odbor narodnog spasa. Ne tražeći saglasnost vjerskog tijela kojem je pripadao, Pandža se na svoju ruku isturio za glavnog agitatora koji je mladim imama i mladićima sposobnim za oružje preporučivao da se prijave u diviziju i tako zaštite svoje porodice i ognjišta od četničke navale.¹² Nekoliko mjeseci kasnije, kada su ga uhapsili partizani, Pandža je tvrdio da se njegovo uvjerenje u pogledu svrhe divizije zasnivalo na obećanjima koja je dobio od palestinskog muftije El-Husejnija – da će divizija svakako ostati u Bosni i Hercegovini i da će joj zadatak biti samo da brani muslimane od onih koji ih budu napadali – a da je muslimanskom svijetu preporučivao da stupe u diviziju zbog siromaštva i mogućnosti opskrbe njihovih porodica.¹³

Hoće li se 13. SS divizija boriti protiv četnika ili protiv partizana? Ili možda i jednih i drugih? U Bosni ustaška propaganda isprva nije bila izričita protiv koga će biti usmjereno oružje 13. SS divizije. U sarajevskom *Novom listu* od 7. aprila 1943. narod je mogao pročitati tek da će nova dobrovoljačka SS divizija imati zadaću očuvanja reda i mira na području Bosne i Hercegovine.¹⁴ No, već u zvaničnom pozivu za pristupanje u 13. SS diviziju, objavljenom u *Novom listu* od 22. maja 1943., njemačka propaganda daje povoda zaključku da će oružje SS divizije biti upotrijebljeno prije

10 PA AA, RAV 301-2, Zagreb Nr. 7-2. Protokoll über das Verhör des Hafiz Muhamed Pandža. Također vidjeti: D. Motadel, *Islam and Nazi Germany's War*, 263.

11 Historijski muzej Bosne i Hercegovine (dalje: HMBiH), Sarajevo, Fond: Ustaška nadzorna služba (dalje: UNS), kut. 6, dok. 1402.

12 A. Jahić, *Vrijeme izazova*, 502–503.

13 VA, Fond: Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije (dalje: NOVJ), kut. 1111, fasc. 4, dok. 9.

14 Osniva se dobrovoljačka hrvatska SS-divizija, *Novi list* III/586, 1943, 5.

svoga protiv “boljševika”, odnosno jugoslavenskih partizana: **“Kao što se u velikim ruskim stepama uništuje sve što je boljševičko, tako isto mora i u našoj lijepoj domovini biti uništeno sve što misli i radi boljševički.”**¹⁵ Niko nije spominjao četnike, s kojim su vojne vlasti NDH unazad godinu dana imale ugovorne odnose u znatnom dijelu Bosne,¹⁶ a i njemačke komande su u nekim sredinama, naročito u srednjoj Bosni i Bosanskoj krajini, sarađivale s četnicima.¹⁷ O kakvoj se zaštiti muslimanskih Bošnjaka moglo raditi ako se znalo da partizani, s nekim izuzecima, nisu napadali muslimanska sela i ubijali muslimansko stanovništvo? Jedan ustaški pouzdanik je pisao u novembru 1943. godine, kada su u okolnostima partizanskog osvajanja Tuzle brojni pripadnici Hadžiefendićeve legije pristupili partizanima, da su muslimani jasno vidjeli “da im je izlaz jedino u redovima onih formacija, koje ne pale i ne uništavaju otvoreno njihov živalj i njihovu imovinu, a to su bili upravo partizani”. Dodao je da su komunistički prvaci ispravno i na vrijeme primijetili i shvatili problem koji hrvatske vlasti nisu bile u stanju likvidirati. “Oni su vidjeli da četnici pale muslimanska sela, da kolju muslimanske žene i djecu, a oni su takodjer vidili krajnju nesposobnost hrvatskih oružanih snaga, koje nisu bile u mogućnosti da zaprieče provalu velikosrbske tiranije.”¹⁸ No, u redovima SS-a i njihovih istomišljenika nije bilo dvojbe da je svrha nove SS divizije uništenje “boljševika” odnosno partizanskog pokreta i stavljanje tačke na otpor okupaciji u Jugoslaviji. Već u decembru 1942. godine u Berlinu je profesor Salih Hadžialić, koji je bio u vezi s poslanstvom NDH u Trećem Reichu, ali i s njemačkim obavještajnim krugovima i velikim palestinskim muftijom,¹⁹ tvrdio jednom njemačkom zvaničniku da bi Njemačka, ako obeća autonomiju Bosne, za najkraće moguće vrijeme mogla imati na svojoj strani između 40.000 i 50.000 bosanskih vojnika, a ova bi borbena masa bila dovoljna, naivno je mislio, da se stavi tačka na partizansku borbu na Balkanu, mogla bi, dapače, biti upotrijebljena i za protusavezničke operacije u Sjevernoj Africi.²⁰ Nigdje nije spomenuo četnike. U martu 1943. godine, u govoru povodom Mevluda 1362. godine po hidžri, palestinski muftija El-Husejni je napao Engleze i Sovjete što podupiru “srbske i komunističke bande” koje progone “muslimansku braću u Bosni”,²¹ ali je u jednom kasnijem obraćanju, vojnicima 13. SS divizije, El-Husejni spomenuo samo partizane kao njihove neprijatelje: “Vi žudite stoga za oslobođenjem Vaše zemlje i odbranom Vaše vjere od boljševičkih pobunjenika, te sam uvjeren, da ćete Vi sa vjernošću, iskrenošću i postojanošću dostići taj cilj.”²² U ovom duhu je pisala SS propaganda, prikazujući partizane kao dokazane neprijatelje islama i bosanskih muslimana kojim prijeti uništenje ako Njemačka ne izađe kao pobjednik u ratu. “Partizani su najveći neprijatelji Boga i vjere, obitelji

15 Poziv za stupanje u Hrvatsku SS-dragovoljačku diviziju, *Novi list* III/622, 1943, 5.

16 Podrobno o ovim ugovornim odnosima vidjeti: Vlatka Vukelić, Vladimir Šumanović, *Četničke postrojbe u službi Nezavisne Države Hrvatske*, Zagreb, 2021.

17 Vidjeti, primjerice, u: Nikola Milovanović, *Kontrarevolucionarni pokret Draže Mihailovića*. Poraz, knj. 2, Beograd, 1983.

18 HMBiH, UNS, kut. 11, dok. 2533.

19 HDA, Fond: Hans Helm (dalje: HELM), HR-HDA-1521, kut. 24. 3 – Emin El Husseini, Veliki muftija u Jerusalimu, 63.

20 PA AA, RZ211 261144 162-163. Ag Ausland Nr. 2076/42, 19. 12. 1942.

21 *Govor Njegove Preuzvišenosti velikog muftije palestinskog prigodom Rođendana Božjeg poslanika Muhameda u petak dne 12. Rabi ul Avala 1362. (19. ožujka 1943.)*, Islamski središnji zavod u Berlinu, E. V. Tiskano u Zagrebu, 12-13.

22 Rieči Velikog Muftije diviziji, *Handžar*, I/8, 3.

i poštenja. Oni su najveći neprijatelji Muslimana. Oni to uostalom i sami priznaju, a znade to već i cieli svijet.” Navodi se kako samo pobjeda Njemačke i njenih saveznika može donijeti oslobođenje “od tuđinskoga tutorstva, tiranije i izrabljivanja sa strane englesko-američko-boljševičkoga saveza ugnjetavača”.²³ Od jeseni 1943. godine sve se veći broj muslimana (Bošnjaka) priključivao jedinicama Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije (NOVJ), pa je obračun 13. SS divizije s “boljševičkim pobunjenicima” nužno značio i unutarmuslimanski sukob i krvoproliće. No, u redovima 13. SS divizije – Handžar divizije – ideološki nadzor i vojnički dril nisu ostavljali prostora propitivanju smisla i svrhe kao i posljedica ulaska u elitnu vojsku okupatorske zemlje koja se na glavnim frontovima već suočila s nepremostivim preprekama ostvarenju njenih ratnih ciljeva.

Protiv letargije i dekadence!

Mladi Husein Đozo, Hadžialićev kolega sa studija na kairskom El-Azharu, dao je svoj pečat ideološkoj izobrazbi bosanskih mladića koji su se prijavili u 13. SS diviziju, a zatim odvedeni van zemlje na obuku u južnu Francusku i Njemačku. Kada je izbio rat u Jugoslaviji, Đozo je bio na poziciji vjersko-prosvjetnog referenta u Uredu reisul-uleme Fehima Spahe²⁴ te je, nedvojbeno, bio na izvoru informacija o zbivanjima u NDH i stradanjima muslimanskog stanovništva u istočnoj Bosni – odakle je bila i njegova porodica. Kako je Đozo reagirao na te događaje nemamo detaljnijih obavijesti. Važan izuzetak je, dakako, sarajevska rezolucija od 12. oktobra 1941. uperena protiv ustaškog režima NDH koju je Đozo potpisao zajedno s drugim članovima Glavnog odbora “El-Hidaje”.²⁵ Izvjesno je da je Đozo, kao i ostala hrvatskom državom razočarana bosanska ulema, vrlo negativno gledao na poredak i prilike u ustaškoj Hrvatskoj, dok je ideju o stvaranju Handžar divizije prihvatio i podržao kao sredstvo zaštite bosanskih muslimana i njihovih interesa te joj se naposljetku i priključio, moguće u dosluhu s članom Ulema-medžlisa Muhamedom ef. Pandžom, najistaknutijim imenom vodstva IVZ nakon Spahine smrti. S druge pak strane, o duhovnoj orijentaciji i težnjama mladog Đoze govore nam njegovi napisi u onovremenim muslimanskim listovima: oduševljeni pristaša reformističkih ideja Džemaluddina El-Afganija i šejha Muhammeda Abduhua, gorljivi zagovornik *idžtihada* kao jedinog efikasnog sredstva povratka izvorima islama i preporoda muslimanskih naroda, Đozo je u islamu gledao životni putokaz pojedinca, ali i oruđe u borbi za emancipaciju islamskog svijeta od kolonijalnih sila, koja, smatrao je, neće biti moguća bez raskida s pasivnim poimanjem života i slijepim slijedenjem rješenja muslimanskih vjerskih autoriteta, ali i štetnim utjecajima zapadne kulture koji razgrađuju duhovni identitet muslimana i jačaju

23 GHB, ZRDA, K-5Ž [iz fonda O. Sokolovića]. U slučaju pobjede komunizma SVI MUSLIMANI ĆE BITI UNIŠTENI?

24 Mustafa Hasani, Biografija i bibliografija radova Husein-ef. Đoze, u: *Život i djelo Husein ef. Đoze*, Zbornik radova, Sarajevo, 1998, 14.

25 GHB, ZRDA, A-810/B. ONS, II knjiga. Sarajevska rezolucija od 12. listopada 1941. – dok. 23. Potpisi na Sarajevskoj rezoluciji nisu nužno podrazumijevali iste poglede na Nezavisnu Državu Hrvatsku i ustaški pokret od strane potpisnika. Iza rezolucije su stali ugledni članovi vjerskog i društvenog života sarajevskih muslimana, poput članova Ulema-medžlisa, direktora vakufa, upravitelja islamskih obrazovnih zavoda, predsjednika i sekretara muslimanskih društava, uključujući prvog čovjeka prohrvatske “Narodne uzdanice” Edhema Mulabdića, ali i političke ličnosti poput Uzeir-age Hadžihasanovića, Hasan-age Nezirhodžića i Edhema Bičakčića, te kadije, imami, trgovci, profesori, suplenti i studenti, pa i pojedinci izrazito hrvatske nacionalne orijentacije kao što su hafiz Akif Handžić, Hazim Šabanović i Halid Čaušević.

njihovo podaništvo i ovisnost o kolonijalnim silama.

U skladu s preokupacijama bosanske uleme prve polovine 20. stoljeća, Đozin glavni predmet interesa nisu političke i društvene prilike u Jugoslaviji niti zbivanja i odnosi u versajskoj Evropi, već stanje islamskog svijeta, tačnije njegova zaostalost, neprosvijećenost i nejedinstvo, čineći podlogu kolonijalnog jarma u kojem se nalazi i nemoći da se pomjeri s pozicije inferiornog i perifernog posmatrača globalnih kretanja u svijetu. U *Novom beharu* od 1. aprila 1938. on citira govor rektora El-Azhara Mustafe El-Meragija prema kojem “uzrok zastoja i dekadence” muslimana leži u njihovoj vjerskoj i političkoj pocijepanosti, a zatim romantičarski zaključuje da je muslimanima put spasa “ujedinjenje pod jednim vjerskim poglavicom, halifom, koji će povratiti negdanju slavu i moć islama”.²⁶ Đozo se ne opterećuje kontroverznim smislom halife kao “vjerskog poglavice” niti načinom izbora i mogućnostima njegovog funkcioniranja i utjecaja u modernom svijetu. No, mladi Đozo je bio potpuno uvjeren da su stvari po muslimane krenule naopako kada se među pripadnicima nekada jedinstvene “arapske imperije” pojavio i razvio “separatistički osjećaj”, koji je kulminirao u talasima usko-grudnog nacionalizma koji je olakšao kolonijalno porobljavanje muslimana.²⁷

Kao i drugi Bošnjaci njegovog vremena, Đozo je izrazito negativno pisao o ulozi Engleske u Palestini – gledište koje je bitno odredilo pronjemačko raspoloženje njegovih sunarodnjaka po izbivanju Drugog svjetskog rata 1939.²⁸ Ono što se danas dešava u Palestini, pisao je u jesen 1938., bit će najcrnja ljaga u historiji 20. stoljeća! Kulturna Engleska ne zadovoljava se samo ubijanjem pojedinaca, nego je počela rušiti i uništavati cijela sela i gradove. Nije oklijevao citirati – i složiti se – sa Hitlerom koji je u svom govoru od 12. septembra 1938. izjavio da su bijedni Arapi u Palestini prepušteni svojoj sudbini, jer iza njih ne stoji niko.²⁹ Engleska politika je mladom Đozi – shvatanje koje je bilo neizostavni element njemačke propagande u Bosni i Hercegovini u Drugom svjetskom ratu – bila najobičnije oruđe jevrejskih interesa pa je sredinom 1941. napisao kako “Židovska Engleska” nastoji istrijebiti Arape u Palestini “sve do jednog” i obrazovati od prve muslimanske kible židovsku cionističku “domaju”.³⁰ Anticionistički diskurs, istaknimo, nije bio nepoznanica među Đozinim zemljacima uoči Drugog svjetskog rata. U jednom letku iz 1938. “Muslimani akademičari”, muslimanska studentska asocijacija iz Zagreba, pozvali su sve muslimane i muslimanke u Bosni i Hercegovini da se klone svakog posla s Jevrejima, da ne zalaze u njihove radnje, upozoravajući ih da je svaki dinar koji ode “židovskom eksploatatoru” prilog za ekonomsko uništavanje muslimana, ali i prilog za rušenje velikog muslimanskog svetišta u Jerusalimu Mesdžidul-Akse, što je, navedeno je, davna želja svih Jevreja svijeta, “pa i onih, koji žive na grbači osiromašenih sinova ponosne Herceg-Bosne”.³¹ Đozo, ipak, nije bio sklon kukati nad procionističkom i protupalestinskom politikom Engleske, već je upirao prstom u nemoć islamskih naroda koji, uslijed opće zaostalosti, ne poduzimaju

26 Husejn Đozo, Da li je problem panislamizma i uspostave hilafeta jedini put progresu muslimana ili je to samo puka utopija?, *Novi behar* XI/17-19, 1938, 269.

27 Husein Đozo, Politika islamskih naroda, *Novi behar* XIV/5, 1941, 139-142.

28 Vidjeti o ovome: A. Jahić, *Vrijeme izazova*, 333-337.

29 Husejn Đozo, Problem našeg napretka, *Glasnik Islamske vjerske zajednice Kraljevine Jugoslavije* VI/11, 1938, 392-393.

30 H. Đozo, Politika islamskih naroda, 141.

31 GHB, ZRDA, A-229/B. Dragi brate i sestro!

ništa kako bi svojoj braći u Palestini pritekli u pomoć “i jedno od svetih islamskih mjesta uzeli iz ruku neprijatelja”.³² Zamjerao je svjetovnoj inteligenciji da se okrenula površnoj evropeizaciji, ali i ulemi da je svela islam samo na *ibadat* (obredoslovlje) i shvatila ga “kao nešto što uči o smrti”.³³ Umjesto govora o životu i poziva nauci, otišlo se u asketizam i mistiku. “Dosta je letargije i očekivanja nekakvog Mehdije koji će nas, tobože, spasiti i uspostaviti nebesko carstvo na zemlji.”³⁴ Čovjek, kako ga Kur’an određuje, upravlja Zemljom, nebesima i onim što je između njih, a savremeni musliman ne vlada ni samim sobom. “On je rob i drugi njim raspolaže i upravlja. Adem se klanjaju anđeli i priznaju njegovu prednost i znanje, a današnji musliman klanja se Iblisu [sotoni] i postaje njegov drug.”³⁵

Đozo o Jevrejima

U svojim omanjim člancima Husein Đozo, u svojim zrelim dvadesetim, nije davao nikakav sud o Hitleru i nacionalsocijalizmu niti je iznosio mišljenje o novom svjetskom sukobu i posljedicama po muslimane u svijetu. No, njegovi naglašeno protuengleski stavovi su jasno sugerirali na čijoj su strani mogle biti Đozine simpatije 1939. godine. Nakon razbijanja Jugoslavije i stvaranja NDH 1941. godine Đozo nema rezerve u pogledu naklonosti Osovini i u cijelosti prihvata radikalno antikapitalistički i antijevrejski narativ, kojeg programski iznosi u članku “Protuglavničarske smjernice islama” u kojem tvrdi da je islam, suzbijajući kapitalizam kao “društveno zlo”, propisao četiri stvari: davanje zekata, dijeljenje sadake, zabranu kamate, i – isključenje Židova iz javnog života! “Kroz čitavu poviest čovječanstva židovi su predstavljali najveću opasnost po ljudski rod.” Prema Đozi, neprijateljski stav islama prema židovstvu leži u želji “da se ljudskom društvu osigura bolji život time, što će se židovi kao nosioci materijalizma i glavničarstva izključiti iz javnoga života, jer za njih ne postoje nikakvi drugi zakoni, osim zakona pljačke i izkorišćavanja”.³⁶ Nije li ova tvrdnja, makar neizravno, bila davanje božanske legitimacije režimu progona, pljačke i ubijanja Jevreja u Trećem Reichu i zemljama pod njemačkom okupacijom? Za razumijevanje ovog pitanja važno je imati u vidu da je dovođenje u vezu antijevrejskog raspoloženja s izvorima islama bilo sastavni dio ustaške i nacionalsocijalističke propagande čiji je cilj bio pokazati muslimanima da su Jevreji *per definitionem* njihovi zakleti neprijatelji. Karakterističan izraz ovog nastojanja bilo je štampanje knjižice pisca kontroverznog porijekla Esada Beya³⁷ *Kako je Muhamed a. s. uništio židove u Arabiji*, objavljene u Sarajevu 1942. U ovom pamfletu je pogubljenje Jevreja u Poslanikovoj Medini

32 H. Đozo, Problem našeg napretka, 393.

33 Isto, 394.

34 Isto.

35 Husein Đozo, Kako islam gleda na čovjeka, *Glasnik Islamske vjerske zajednice* IX/4 i 5, 1941, 118. Ovaj članak je objavljen u *Glasniku Islamske vjerske zajednice* u prvim danima NDH, za travanj i svibanj 1941., ali se ne može reći da li ga je Đozo napisao prije ili poslije raspada Jugoslavije i stvaranja kvistlinške NDH.

36 Husein Djozo, Protuglavničarske smjernice islama, *Hrvat*, Muslimanski godišnjak za godinu 1943-1362 po hidžretu, 65. U podnožju zadnje stranice Đozinog napisa su stajale poglavnikove riječi: *Meni je stalo do toga, da se braća muslimani podignu, da se podignu narodni široki slojevi, da im bude pristupačno sve, što je u ovo novo vrijeme potrebno za čestit i u svemu dostojan život čovjeka, a što nije u protimbi s propisima i zakonima vjere.*

37 Esad Bey je autor jednako kontroverznog djela *Alah je velik*, čiji je prijevod objavljen u Kraljevini Jugoslaviji 1937. godine.

predstavljeno kao logična posljedica iskonske mržnje i nesnošljivosti između islama i židovstva. "Islam pokaza svoju punu mržnju prema židovima, koje je i Kuran prokleo." Autor je donio (temeljem predaje upitne vjerodostojnosti) i jezoviti opis i razloge smaknuća jevrejskog plemena Benu Kurejza od strane prvih muslimana. Jevreji su, dodao je, pokazali prijezir prema islamu čak i kada im je prijelaz na novu vjeru mogao spasiti život: "Vezane, jednog za drugim, dovodili su židove na trg i odsiecali su im glave. Niti jedan iz njihovog plemena Beni Kuraiza nije prešao na Islam, da bi spasio svoju glavu. I u tome je ležao jasan dokaz, da [je] nepremostiv jaz dielio muslimane od židova."³⁸ Protujevrejska propaganda je bila neizostavni dio kampanje i u prilog Handžar divizije. Temelj boljševičke pošasti današnjice, poručuje se Bošnjacima, je nepriznavanje Boga i borba protiv religije, a većina boljševika su opet – Židovi, koji su "zakleti neprijatelji naše vjere".³⁹ Židovi su ti, stajalo je u jednom letku kojeg je 1943. štampala SS propaganda, koji plaćaju Titove partizane da uništavaju Bošnjake i njihovu domovinu – za račun Moskve, Engleske i Amerike.⁴⁰

Husein Đozo je očito podlegao mitu o manihejskom antagonizmu islama i judaizma, dajući vlastiti "doprinos" antijevrejskoj histeriji, zajedno s drugim autorima koji su težili objasniti bosanskim muslimanima zašto trebaju biti na strani Hitlerove Njemačke i Osovine, a protiv Saveznika, "kojim upravljaju židovi", u novom svjetskom sukobu od odsudne važnosti po muslimanske narode.⁴¹ On je, međutim, otišao i korak dalje te se priključio novoformiranoj SS diviziji i preuzeo odgovornu funkciju u sistemu indoktrinacije koja je od poluobrazovanih bosanskih mladića trebala načiniti odlučne i nepokolebljive SS vojnike.

Za Hitlera i Novu Evropu!

Direktor škole za imame u Gubenu, Đozo je sada bio u prilici još konkretnije izraziti svoje pronjemačke i protuengleske ideje. No, kako ukazuje historičar Xavier Bougarel, ostavština Handžar divizije ne nudi mnogo uvida u Đozina obraćanja kojim je trebalo približiti nacionalsocijalizam mladim muslimanskim regrutima.⁴² Izuzetak je omanji članak u divizijskom glasilu *Handžar*, kojeg potpisuje Đozo u činu SS-Hauptsturmführera, a u kojem se bosanskim SS vojnicima objašnjava šta su ciljevi njihove borbe.

38 Esad bay, *Kako je Muhamed a. s. uništio židove u Arabii*, Sarajevo, 1942, 18–19.

39 Historijski arhiv Sarajevo (HAS), Sarajevo, Zbirka plakata, ZP-157. Muslimani upoznaju boljševizam. Komunizam je najveće prokletstvo svijeta.

40 Arhiv Bosne i Hercegovine (ABH), Sarajevo, Zbirka NOR-a, Neprijateljska dokumentacija 1941–1945 [2]. *Bošnjaci!*

41 Hitlerov pohod na Rusiju, pisao je ustaša Nazif Bubić, nije nikakva agresija, već legitimno vraćanje Evropi onoga što joj pripada! Krahom razornog boljševizma i židovstva, kao i njegovog glavnog pomagača – *perfidnog Albiona*, koji je imao računa držati vještačku barijeru između kontinentalne Evrope i Rusije, bogata područja evropske Rusije, "kao svojina Europe", "kao njen najvažniji životni dio", vraćaju se Evropi i kulturno i ekonomski, da bi se time vječno osiguralo blagostanje i nezavisnost evropskih naroda. Vidjeti: Nazif Bubić, Europa osvaja sebe, *Osvit* I/7, 1942, 4. Zašto muslimani ne mogu biti za boljševike i židove? Učenje islama, ističe Eugen Sladović, nedvojbeno uključuje i antikapitalističke tendencije, "pa se po tome islamska načela podudaraju sa novim europskim shvaćanjem". Vidjeti: Eugen pl. Sladović, Islamski Hrvati u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj i islamski svijet, *Hrvatska smotra* XI/3-4, ožujak-travanj 1943, 173. "Hrvatski muslimani", temeljem žive vjerske i duhovne veze sa ostalim njihovim istovjericima širom svijeta, zauzeli su mjesto na onoj strani "koja već danas drma temeljima anglo-saksonskog kolonijalnog carstva", dok ih njihova fanatična privrženost islamu čini ogorčenim protivnicima ateističkog boljševizma čija bi pobjeda značila ujedno "i podpuno uništenje njihovog obstanaka i bivstvovanja u ovim krajevima". č., Hrvatski muslimani i boljševizam, *Osvit* I/4, 1942, 1.

42 X. Bougarel, *Handžar divizija*, 142.

Boljševizam, kapitalizam i židovstvo stoje rame uz rame protiv Evrope. Prva dužnost je izvojevati hrvatskoj domovini red i mir i brinuti se “da ni boljševizam niti kakav drugi neprijatelj ne zagospodare u njihovoj zemlji”. Kada se ovaj cilj ostvari, nakon pobjede, slijedi drugi zadatak: “stvaranje novog poredka”, a to je kulturno i duhovno izgrađivanje Evrope. U objašnjenju Đozo donosi klasičnu parafrazu nacističke propagande: “Versaljskim diktatom Europa je bila postavljena na sasvim nezdrave temelje, a pod imenom demokracije igrali su u političkom i društvenom životu glavnu ulogu židovi i slobodni zidari. Njima će se najzad priključiti i boljševici. Neće biti lako osloboditi Europu od tih neprijatelja, ali SS-vojnici, koji je mogao pobijediti neprijatelja na svim bojištima, moći će i umjet će da stvori Europi bolju budućnost.”⁴³ Zaokupljen idejom borbe za “novi poredak”, Đozo se nije udubljivao u razmjere besmislice o duhovnim i civilizacijskim sponama islamskog svijeta i nacionalsocijalističke Njemačke koje je potencirao SS propagandni aparat: “Baš kao što su križarski ratovi u Srednjem vijeku donijeli mnogo koristi Evropi dovodeći evropske narode u dodir s islamskom kulturom i civilizacijom, tako je i današnji rat, jedinstven u povijesti, stavio svijet u gigantski pokret, čiji su opipljivi rezultati već pred nama. U tom prevratu spojile su se dvije velike duhovne sile, upoznale se i pobratimile. Snaga islamskog pogleda na život i nacionalsocijalizma s njegovim svjetonazorom.”⁴⁴ Nešto ranije, u decembru 1943., Đozo se zahvaljuje Himmleru na “dobročinstvu” prema imamima i vojnicima SS divizije i njihovim porodicama i ističe da su svi pripadnici divizije spremni položiti svoje živote u borbi za velikog vođu Adolfa Hitlera i Novu Evropu.⁴⁵ Ovdje se može postaviti pitanje: koliko su ova gorljiva pronacistička stajališta bila proizvod Đozinih vlastitih uvjerenja, a koliko posljedica indoktrinacije koju je vršio SS i utjecajni veliki palestinski muftija? Ovo pitanje zahtijeva dodatna istraživanja, na što upućuje i jedan detalj iz Đozinog pisma El-Husejniju od 2. januara 1965., u kojem je Đozo svoje neslaganje s El-Husejnijevom ulogom na Šestom zasjedanju Svjetske muslimanske konferencije u Mogadišu zaključio zagonetnom konstatacijom da će ovo novo nerazumijevanje priključiti onome što je još ranije pretrpio od bivšeg velikog palestinskog muftije.⁴⁶ Izvjesno svjetlo na pozadinu i razloge svog učešća u 13. SS diviziji bacio je i sam Đozo, u jednoj poslijeratnoj svojeručnoj autobiografiji, na koju ćemo se nešto kasnije osvrnuti.

Husein Đozo, iako u to vrijeme još uvijek relativno mlad i neafirmiran intelektualac, jednako kao i drugi pobornici 13. SS divizije i saradnje bosanskih muslimana s nacističkom Njemačkom, nema sumnje, ne mogu biti amnestirani od odgovornosti za podršku okupatorskoj sili koja je – ako već nisu bili svjesni njenih zločina u drugim krajevima okupirane Evrope – do 1944. godine ostavila već dovoljno dokaza svoje destruktivne uloge po muslimanski i druge bosanske narode i zajednice, od neupitne podrške zločinačkom režimu ustaške NDH, preko saradnje s četnicima u borbi protiv partizana, do bešćutnih pogubljenja muslimanskih seljaka čija je glavna krivica bila što

43 Džozo Husein, Zadaća SS-vojnika, *Handžar* 1/7, 5.

44 NARA, T175, roll 60, 81/10. Imamen-Institut. Prema X. Bougarelu, kojem se zahvaljujem na poslanom dokumentu, ove riječi je Đozo izgovorio prilikom otvaranja imamske škole u Gubenu 21. aprila 1944. godine. Đozo kao autora ovog govora navodi i David Motadel u njegovoj knjizi *Islam and Nazi Germany's War*, na strani 276.

45 George Lepre, *Himmler's Bosnian Division. The Waffen-SS Handschar Division 1943-1945*, Atglen, PA, 1997, 124.

46 GHB, AIZ, Fond: Vrhovno islamsko starješinstvo Islamske vjerske zajednice u SFRJ. Đozo Husein – El-Husejniju, Mogadiš, 2. 1. 1965.

su u njihovim selima ili u neposrednoj blizini boravili partizani.⁴⁷ Odgovornost je tim veća što su se njihovi izljevi naklonosti Trećem Reichu, Hitleru i SS dešavali u vrijeme kada se s puno argumenata moglo pretpostaviti, pa i tvrditi, da će Njemačka izgubiti rat i kada je među Bošnjacima bila sve evidentnija erozija povjerenja u njemačku vojnu silu, što je zabilježeno u brojnim hrvatskim, njemačkim, partizanskim i drugim izvještajima.⁴⁸ Đozo je morao biti upoznat s navedenim činjenicama. No, s druge strane, za razumijevanje Đozinog slučaja važno je imati u vidu da je on pripadao onovremenoj muslimanskoj vjerskoj eliti koja se, općenito uzevši, teško mirila s ratnim ishodom koji bi podrazumijevao uspostavu komunističke vlasti, strahujući od poretka za koji se slutilo da donosi ateizam i atak na tradicionalne vjerske i moralne vrijednosti u Jugoslaviji. Ova elita je bila daleko sklonija, čak i u četvrtoj ratnoj godini, zagovarati poziciju vojno-političkog nesvrstavanja, nego stati na stranu jugoslavenskih partizana – u čijim su se redovima borile hiljade muslimana. Petnaestog septembra 1944. predstavnici pet muslimanskih društava u okupiranom Sarajevu, “Merhameta”, “El-Hidaje”, “Hurrijeta”, “Đerzeleza” i “Bratstva”, donijeli su rezoluciju kojom su pozdravili “plemenitu i patriotsku pobudu” da se građani glavnog grada Bosne i Hercegovine organiziraju u svrhu samoodbrane i samozaštite na jednoj široj, *izvankonfesionalnoj osnovi*, “gdje će komšija jedne vjere braniti u slučaju potrebe pripadnika druge ili treće zajednice i tako u zajedničkoj suradnji spriječiti sve nepotrebne žrtve”. U obrazloženju rezolucije potpisnici su istakli da je centralni problem na kojem počiva “čitava problematika naše uže domovine” bez sumnje pitanje sređenih i harmoničnih odnosa između konfesionalnih zajednica “koje obitavaju na našem tlu”. Ako se hoće izbjeći “novo proljevanje bratske krvi”, naveli su, valja odbaciti svaku izoliranu akciju pojedinih zajednica i omogućiti svim građanima Sarajeva da se zaštite “od eventualnih napadaja svih neuravnoteženih elemenata koji bi iz bilo kojih razloga i u bilo kojoj formi htjeli ubaciti klicu razdora među pripadnike pojedinih vjeroispovjesti”.⁴⁹ Isti dan kada je Tito izdao direktive štabovima Drugog i Trećeg korpusa NOVJ u kojoj je ukazao na znakove povlačenja njemačke vojske iz Jugoslavije, neposredno uoči partizanskog osvajanja Tuzle i prodora u Banju Luku, glavna muslimanska društva u Sarajevu zadovoljila su se autarkičnim stavom o pravu Sarajlija bez razlike vjere da brane svoj grad od “svih neuravnoteženih elemenata”. Istovremeno je, važno je istaći, prisustvo Handžar divizije u Bosni nailazilo na različitu percepciju od strane

47 Jedan od takvih zločina desio se krajem 1943. u blizini Tuzle. Dvadesetog decembra 1943. njemačka vojska je ušla u Naseoce kod Živinica, nakon što su iz sela pobjegli partizani, i odmah strijeljala 19 uhvaćenih seljana, iza kojih su ostale nezbrinute porodice sa sitnom i nejakom djecom. Džematski imam iz Lukavice Gornje izvijestio je velikog župana u Tuzli dr. Bahriju Kadića da su poubijani ljudi bili pripadnici Hadžiefendićeve legije koji su nakon pada Tuzle položili oružje, “a nису htjeli u partizane”. HDA, Fond: Ministarstvo unutarnjih poslova Nezavisne Države Hrvatske (MUP NDH), HR-HDA-223, kut. 18, U.P.M.T., 229. Na njemačke zločine nad muslimanskim civilima osvrnuo se u svom pismu Himmleru zaposlenik Poslanstva NDH u Berlinu Nedim-beg Salihbegović krajem septembra 1943. godine. Vidjeti: Vasa Kazimirović, *NDH u svjetlu nemačkih dokumenata i dnevnika Gleza fon Horstenu 1941–1944*, Beograd, 1987, 204. Ovi zločini su bili dobro poznati pripadnicima 13. SS divizije, a bili su i razlog napetosti u odnosima između Bosanaca i Folksdojčera u diviziji. Vidjeti: Stefan Petke, *Militärische Vergemeinschaftungsversuche muslimischer Soldaten in der Waffen-SS. Die Beispiele der Division »Handschar« und des »Osttürkischen Waffenverbands der SS«*, u: *Die Waffen SS. Neue Forschungen*, ed. Jan Erik Schulte, Bernd Wegner, Peter Lieb, Brill | Schöningh, 2014, 256.

48 Vidjeti: A. Jahić, *Vrijeme izazova*, 379–381, 385–386, 505–519.

49 GHB, ZRDA, A-810/B. ONS, II knjiga. Proglas o potrebi samoobrane od 15. 9. 1944. – dok. 278.

mjesnog stanovništva u zavisnosti od vjeroispovijesti mještana – dok je pravoslavnom živilju na prostoru pod partizanskom kontrolom Handžar divizija donosila masovna ubistva, pljačke i razaranja, muslimani su je, općenito, doživljavali kao faktor zaštite i sigurnosti. Tako je 6. septembra 1944. Kotarska oblast u Bijeljini pisala kako bi uslijed odlaska SS postrojbi područje oblasti moglo ostati bez zaštite i tako izloženo mogućim napadima i upadima odmetnika. “Pučanstvo je zbog toga uzbuđeno i navalilo je, da traži propustnice, za odlazak sa područja ove oblasti.” Grad je, navodi se, već napustio gradonačelnik Elez Dervišević. Oblast se, također, boji da bi po odlasku SS trupa vlast u gradu Bijeljini mogli preuzeti četnici.⁵⁰ Mjesec dana poslije, Kotarska oblast u Gradačcu je izvijestila kako su SS postrojbe potpuno napustile Gradačac. “Bilo je skoro čitavo građanstvo kod njihovog ispraćaja, i na njemu se je opazila potištenost i žaljenje radi njihovog odlazka.” Kotarski predstojnik je utješno primijetio da su nakon 13. SS divizije sigurnosnu službu u Gradačcu i Gradačačkom kotaru preuzeli Bosanski planinci (zeleni kadar), “kujih ima 1200 momaka”.⁵¹ Nema sumnje da se pod “uzbuđenim” i “potištenim” stanovništvom prije svega mislilo na muslimanski živalj ovih kotareva. Onovremenim Bošnjacima je pitanje sigurnosti i opstanka bilo pitanje svih pitanja, a Handžar divizija je izgledala kao važan korak u ostvarenju glavnog cilja – masovnog naoružavanja muslimana. Huseina Đozu je, sudeći po njegovim napisima i istupima, nosila i dodatna motivacija – ona o “novom poretku” i preporodu muslimana i islamskog svijeta na krilima osovinskog trijumfa u Drugom svjetskom ratu. Ova je motivacija, vrlo vjerovatno, jenjavala kako je njemačka vojska trpila poraz za porazom, a Handžar divizija se raspadala pod udarcima nezadržive Crvene armije i jugoslavenskih partizana. Đozo je, kako primjećuje odličan poznavalac njegovog lika i djela Enes Karić, o ovom periodu svog života “uglavnom šutio”,⁵² pa je historiografija ostala uskraćena za detalje o njegovoj ulozi u 13. SS diviziji, uključujući dane njene agonije i propasti.

Milom ili silom?

Po povratku u Jugoslaviju slijedilo je hapšenje, a zatim boravak u istražnom zatvoru od 3. maja 1945. te naposljetku glavna rasprava i presuda Vojnog suda Komande grada Sarajeva od 5. juna 1945. kojom je Đozo osuđen na kaznu robije u trajanju od pet godina i pet godina gubitka časnih prava po izdržanoj kazni.⁵³ Kriv je bio po dva osnova: što je od augusta 1943. do maja 1944. službovao u 28. SS regimenti kao imam i svojim radom “*podizao moral u neprijateljskim jedinicama*” te što je od jula do decembra 1944. bio upravitelj imamske škole u Gubenu “*u kojoj su se spremali imami za protunarodni rad u SS-diviziji*”.⁵⁴ U obrazloženju je navedeno da je Đozo priznao djela u cijelosti, ali da se branio da je spomenute dužnosti primio zato što je morao, jer je bio određen “po potrebi službe”. Sud je odbacio njegovu odbranu kao neumjesnu i lažnu te naveo kako je poznato da su u njemačku SS diviziju išli dobrovoljci, “*prokušani fašisti koji su se*

50 HDA, Fond: Velika župa Posavje (dalje: VŽP), HR-HDA-254, kut. 12, taj. br. 2413 i 2223/1944.

51 Isto, taj. br. 2561/1944.

52 Husein Đozo, *Eseji na arapskom*, Pripremio: Enes Karić, Fakultet islamskih nauka u Sarajevu, Sarajevo, 2022, 6.

53 Tekst Presude br. 41/45 u: M. Hasani, “Biografija i bibliografija”, 15.

54 Isto.

stavili u službu njemačkog okupatora”.⁵⁵ Đozo je, Sud je zaključio, otišao u SS trupe po svojoj vlastitoj volji, a njegov rad u SS diviziji je bio izdajnički. Pripremao je vojnike SS divizije za borbu protiv vlastitog naroda, “a u službi našeg najvećeg neprijatelja Njemačke”.⁵⁶ Pri odmjeravanju kazne Sud mu je uzeo kao otežavajuću okolnost “izdajnički rad u službi okupatora”, a kao olakšavajuću – ništa.

Historiografija je dokazala da u 13. SS diviziju nipošto nisu išli samo dobrovoljci, ali je Sud dijelom bio u pravu u pogledu Đozinog priključenja diviziji: IVZ, u kojoj je radio, nije ga mogla prisiliti da ode u diviziju, tim prije što IVZ nije ni imala zvaničan stav o ovoj vojnoj formaciji. No, IVZ, lojalna NDH, naročito Nijemcima, spremno je izašla u susret organizatorima SS divizije u osjetljivom pitanju – imenovanju imama kao “vjerskih vodiča” zaduženih za “duhovno-svjetovnu skrb” muslimanskih pripadnika divizije. Nekoliko značajnih dokumenata nam pomaže da odgovorimo na pitanje da li je i u kojoj mjeri Đozo otišao u SS diviziju “po potrebi službe”, odnosno voljom poslodavca da ga u nju pošalje kao kvalificiranog vjerskog službenika.⁵⁷

Stožer za postrojavanje Hrvatske SS dragovoljačke gorske divizije (*Aufstellungsstab Kroat. SS-Frei. Gebr. Division*) ugovorio je sa zastupnikom reisul-uleme Salihom Safvetom Bašićem 22. maja 1943. imenovanje i uključivanje 30 imama za duhovne potrebe pripadnika SS divizije. Zastupnik Bašić bi Stožeru predložio imame, koji bi potom bez ikakvog ispitivanja njihove podobnosti preuzeli povjerene im vjerske i odgojne zadaće.⁵⁸ Dogovoreno je da se odmah odrede za postavljenje imami: hafiz Hasan Šabić, Alija Kapidžić, Abdulah Muhasilović, Husein Đozo, Hasan Bajraktarević i Hasan Redžepagić. U Uredu reisul-uleme u Sarajevu održana je 5. juna 1943. sjednica na kojoj su prisustvovali Bašić i trojica članova Ulema-medžlisa, hafiz Ibrahim ef. Riđanović, Ali ef. Aganović i hafiz Muhamed ef. Pandža, s ciljem da se pripremi spisak od 30 imama i dâ saglasnost za već dogovorenih šest imama. Predloženo je ukupno 35 imama, uključujući Huseina Đozu, na osnovu želje Stožera da se predloži više osoba u slučaju da neko uskrati svoj pristanak za uključivanje u diviziju.⁵⁹ Prijedlog, očito je, nije značio strogu naredbu predlagača: istaknuto je da sve osobe imaju potrebne vjerske kvalifikacije, ali što se tiče njihove privole da idu, na Stožeru je da im se obrati i traži pristanak za pristupanje diviziji.⁶⁰ “Naravno, da potpisani”, stajalo je u Bašićevom odgovoru Stožeru, “ne zna, da li će se u listi navedene osobe primiti dužnosti imama, pa je potrebno, da nadpis od svakog pojedinog zatraži njegovu privolu.”⁶¹ Iz navedenog se može izvući zaključak da je Đozo zaista otišao u SS diviziju “po potrebi službe”, jer ga je za mjesto imama organu vojne vlasti predložilo vodstvo IVZ, ali taj odlazak nije mogao biti bez “njegove privole”, što znači da ipak nije otišao pod prisilom, mimo svoje volje da se priključi diviziji. Razložno je pretpostaviti da je Bašić (ili Pandža), prije nego što je stavljen na spisak, obavio razgovor s Đozom kao namještenikom IVZ i ustanovio njegovo

55 Isto, 16.

56 Isto.

57 Zahvaljujem se hafizu Elviru Duranoviću na dostavljenim kopijama ovih dokumenata.

58 GHB, Arhiv Islamske zajednice (dalje: AIZ), Zbirka: Povjerljiva arhivska građa (dalje: POV), POV-1-8/1943-44. Stožer Vrhovnoj muslimanskoj vjerskoj oblasti – Reis Ulemi – preko Njemačkog konzulata u Sarajevu.

59 Isto. Reis-ul-ulema IVZ NDH Stožeru za postrojavanje Hrvatske SS dragovoljačke gorske divizije. Otpremljeno 7. 6. 1943. Predmet: Postavljanje imama.

60 Isto. Zapisnik sjednice od 5. lipnja 1943.

61 Isto. Reis-ul-ulema Stožeru.

raspoloženje prema prijedlogu da ga se pošalje u diviziju. Vodstvo IVZ ga vjerovatno ne bi ni stavljalo na spisak da se isti prije 22. maja 1943. usprotivio ideji o odlasku u diviziju. Istovremeno, ne smije se zanemariti ni činjenica da su u postojećim okolnostima prvi ljudi IVZ, odgovarajući na zahtjev Stožera, morali odabrati i predložiti konkretna imena i pritom voditi računa da to budu kompetentne osobe za obavljanje poslova vojnih imama u diviziji od koje su postojala velika vojno-sigurnosna i politička očekivanja.

U prilog iznesenom zaključku govori još jedan značajan dokument. U Đozinoj svojeručnoj autobiografiji od 24. aprila 1953. iznijete su donekle proturječne tvrdnje o pozadini i razlozima njegovog odlaska u Handžar diviziju. On prvo piše da je koncem 1943. godine, dok je radio kao prosvjetni referent u Uredu reisul-uleme, bio “pozvan u vojsku” i “dodijeljen kao rukovodilac instituta (Imamen-institut) u Gubenu (Njemačka), gdje su se spremali vojni svećenici”. Međutim, kasnije daje objašnjenje koje sugerira da je njegov odlazak ipak bio stvar izbora, a ne poziva i prisile. Dramatični događaji u istočnoj Bosni, u njegovom zavičaju, neviđena zvjerstva i pokolji muslimana, masovne kolone izbjeglica i njihov život prepun bijede i jada – utjecali su na njegov stav i pokrenuli ga iz njegove sarajevske činovničke rutine. “[...] sve je to toliko na me djelovalo, da me je, logično, moralo pokrenuti”.⁶² Đozo je, kako vidimo, *lično prihvatio* da ga se “po potrebi službe” pošalje u 13. SS diviziju.

Da li je odluka kojim pravcem ići bila ispravna? Daleko od “posipanja pepelom”, Đozo u autobiografiji daje obrazloženje kojim nastoji objasniti svoju odluku kao proizvod događaja čija mu gusta dinamika nije dala priliku da se valjano odredi prema akterima rata. “Početak Drugog svjetskog rata zatekao me je politički nespremna i neiskusna. U momentu izbijanja rata perspektiva događaja bila mi je potpuno nejasna. Ili, bolje rečeno, nisam je uopće ni imao.” Događaji koji su uslijedili bili su toliko “konfuzni i tragični” da mu nisu davali dovoljno “ni vremena ni mira” da bi se mogao “pravilno orijentirati”. Ipak, odmah mu je bilo jasno da su ustaški postupci prema Srbima i Jevrejima “najveći zločin i pravo krvološtvo”. Zbog toga je odmah još 1941. najoštrije osudio “taj postupak” i potpisao poznatu Sarajevsku rezoluciju.⁶³ No, daljnji događaji, koji su se dramatično redali, još su ga više “potresli i zbunili”, što ga je usmjerilo u pravcu SS divizije. Đozo se pita da li je izabrao pravi put, ali i da li je te 1943., uzimajući u obzir sve okolnosti i faktore koji su psihološki djelovali na njega, bio uopće u mogućnosti da se pravilno orijentira. Izbjegava izravan odgovor, ističući da se na to pitanje može odgovoriti “i tako i ovako”, a i Sud je na njega dao svoj odgovor. Ipak, dodaje da je Drugi svjetski rat bio početak obrata epohalnih razmjera (ere socijalizma) te je prirodno – zaključuje u svoju korist Đozo – da mnogi nisu mogli sagledati njegove dalekosežne historijske implikacije:

62 GHB, Zbirka: Varia, Dosije Huseina Đoze. Biografija.

63 Iako se deklarirao kao Hrvat (GHB, Zbirka: Varia, Dosije Huseina Đoze. Džozo [Sulje] Husein – personalni list), Husein Đozo nije bio hrvatski nacionalista niti je podržavao NDH kao ustašku tvorevinu. U jednoj uredskoj bilješci od 26. oktobra 1941. Đozo primjećuje kako su odmah po osnutku NDH, kada su se s najviših mjesta davale izjave da su muslimani srčika i cvijet hrvatskog naroda, ustaše u Tomislav Gradu otpočele “sa proganjanjem islamskog svijeta”. Trebalo je najprije ukloniti najuglednije muslimane kao što su Izet-beg Kapetanović, Ahmed ef. Bašić i Mehmed ef. Pehlivanović, a zatim bi slijedio obračun s ostalim muslimanima. Međutim, dolaskom italijanske vojske u ovaj grad osujećena je namjera ustaša. No, sada se počelo “podzemnom akcijom” raditi protiv tamošnjih muslimana. U tome prednjači oficijal Kotarskog predstojništva Viktor Nedved, koji raznim denuncijacijama i podvalama nastoji da okalja ravnatelja pučke škole Mustafu Deronju, sudskog zvaničnika Muhameda Balića i gruntovničara Nuriju Dizdara, kako bi ih uklonio s njihovih položaja. Vidjeti: GHB, AIZ, POV, POV-135-41. U.O. Husein Đozo.

No, jedno je jasno, da su događaji, koji su se tada počeli odigravati na pozornici života, a čiji proces i dalje traje i čiji se konačni rezultati ne mogu lako sagledati, ili bar ne može ih svako sagledati, bili toliko sudbonosni i historiski značajni, da se pojedincima u njima nije bilo lako snaći i zauzeti pravilan stav. Nije se lako snaći u događajima koji čine uvod u jedan veliki historiski prelom i koji čine početak jedne nove povjesne epohe. I najveći ljudi pokatkad u ovom i suviše kompliciranom životu pogriješe i ne mogu, da se snađu.⁶⁴

Visina kazne

O visini Đozine kazne moglo bi se raspravljati – naročito u usporedbi s nekim drugim kaznama dodijeljenim istaknutim muslimanima uključenim u kolaboraciju s okupatorom i njegovim pomagačima. Za “sličan zločin” aktivnog pristašu Draže Mihailovića i potpredsjednika Centralnog nacionalnog komiteta Mustafu Mulalića, uprkos njegovom javnom kajanju, Viši vojni sud Jugoslavenske armije osudio je 9. augusta 1945. na kaznu lišenja slobode s prinudnim radom u trajanju od pet godina, uz kaznu gubitka političkih i pojedinačnih građanskih prava, sem roditeljskog, u trajanju od tri godine po izdržanoj kazni.⁶⁵ Bio je kriv, pored ostalog, što je uređivao četničko glasilo *Istok* i pisao članke, pisma i proglase u kojim je širio “neistinite klevete” protiv narodnooslobodilačkog pokreta (NOP), nastojeći da pridobije muslimanske mase za oružanu borbu protiv Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije (NOV i POJ), a u korist okupatora.⁶⁶ Mnogo veću kaznu je dobio hafiz Muhamed ef. Pandža, ali su i optužbe bile nešto veće, od pisanja članka u kojem je pozivao omladinu da slijedi Hitlera i Pavelića i veličao ustaško-fašistički režim, preko predvođenja delegacije srezova istočne Bosne poglavniku u Zagreb, do propagiranja i organiziranja muslimanske SS divizije. Terećen je da je svojim radom, kao ličnost od autoriteta, “vrijeđao ugled i narodnu čast Muslimana federalne Bosne i Hercegovine i slabio njihovu otpornu snagu”.⁶⁷ Ipak, da li su Pandžini grijesi zaista odgovarali težini presude Suda narodne časti koji ga je osudio na kaznu od 15 godina gubitka narodne časti (zatvora), 10 godina teškog prisilnog rada i konfiskaciju cjelokupne imovine osim dijela koji je neophodan za izdržavanje njegove uže porodice? Sud narodne časti, napomenimo, formiran je na osnovu posebne Odluke Predsjedništva ZAVNOBiH-a od 6. aprila 1945. i sudio je u danima poslijeratne euforije “narodnim neprijateljima” svih vjera i nacionalnosti, uglavnom licima koja su terećena za “izdaju narodnih interesa”, odnosno kolaboraciju s okupatorom, ustašama i četnicima te grabež i otimanje jevrejske imovine i druge prijestupe.⁶⁸ Od ukupno 269 lica koja su se krajem augusta 1945. našla na spisku osuđenih po Sudu narodne časti u Sarajevu samo su četiri lica

64 GHB, Zbirka: Varia, Dosije Huseina Đoze. Biografija.

65 *Suđenje članovima političkog i vojnog rukovodstva organizacije Draže Mihailovića. Stenografske beleške*, Beograd, 1945, 563.

66 Isto, 548. Mustafa Mulalić i drugi članovi ove grupe osuđeni su na osnovu članova 13, 14 i 15 Uredbe o vojnim sudovima od 24. maja 1944., a u vezi članova 3 i 7 iste Uredbe, te Zakona o vrstama kazni od 5. jula 1945. i Zakona o konfiskovanju i o izvršenju konfiskovanja od 9. juna 1945. godine.

67 Vidjeti opširnije u: A. Jahić, *Vrijeme izazova*, 545–553.

68 O Sudu narodne časti vidjeti opširnije: Vera Katz, *Komunizam i represija: Sud narodne časti u Bosni i Hercegovini*, u: *60 godina od završetka Drugog svjetskog rata – kako se sjećati 1945. godine*, Zbornik radova, Institut za istoriju u Sarajevu, Sarajevo, 2006, 145–166.

dobila najvišu izrečenu kaznu od 15 godina gubitka narodne časti (zatvora) i 10 godina teškog prisilnog rada: član Ulema-medžlisa hafiz Muhamed ef. Pandža, svršeni pravnik bez zanimanja Halid (Džemaluddina) Čaušević, hotelijer i direktor osiguravajućeg društva Asim Dugalić i trgovac i industrijalac Josip Hraski, dok je nadničar i publicist Safet Kafedžić dobio 15 godina gubitka narodne časti i 8 godina teškog prisilnog rada.⁶⁹ Kako i zašto su pojedinim licima odmjeravane manje ili veće kazne ostaje pitanje za posebnu analizu koja izlazi iz okvira ovoga rada. No, primjeri kao što su slučaj profesora Mustafe Busuladžića, kojeg je Vojni sud u Sarajevu u maju 1945. u grupi sarajevskog gradonačelnika dr. Atifa Hadžikadića osudio na smrt, temeljem optužbi koje, ako se pristupi elementarnoj komparaciji, posigurno nisu bile ništa teže, ako nisu bile i lakše, od onih na osnovu kojih su donijete presude Đozi, Pandži, Čauševiću i drugim “narodnim neprijateljima”, jasno pokazuju obim arbitrarnosti i improvizacije s kojim je represivni komunistički režim odlučivao o sudbinama ljudi koji su svojim vojnim, političkim, ideološkim i ličnim pozicijama i uvjerenjima tokom rata bili u sukobu s novom vladajućom elitom u državi. I Busuladžiću je kao otežavajuća okolnost pri izricanju presude uzeto “izdajništvo prema narodu i prema užoj zajednici – Muslimanima”,⁷⁰ no sve su prilike da mu je, prije svega, presudila činjenica da je napisao brošuru *Muslimani u sovjetskoj Rusiji*, u kojoj je izložio nesmiljenoj kritici sovjetski režim i naveo kako je van svake sumnje da je islam kroz zadnjih 25 godina boljševičke vlade u Rusiji pretrpio strašne udarce, a muslimani prošli kroz krvava iskušenja.⁷¹ Đozine pronacističke i protujevrejske izjave novoj eliti su se, sve su prilike, činile benignim i beznačajnim u usporedbi s Busuladžićevom “blasfemijom” protiv SSSR, Staljina i Treće internacionale.

Umjesto zaključka: i poslije borbe – borba!

Može se samo nagađati s kakvim emocijama se Đozo u poslijeratnim godinama prisjećao svog učešća i uloge u 13. SS diviziji. U svojoj autobiografiji iz 1953. je napisao, u svoju odbranu, kako je teško, ili tačnije nemoguće, ne griješiti. “Ja i ne pokušavam pravdati se da nisam griješio. Jedno je što ja želim naročito i to svagdje podvući, da sam se uvijek u svim svojim akcijama rukovodio samo dobrim namjerama.” Dodao je kako ne može tvrditi da od njegovog držanja nije bilo negativnih posljedica po NOP, “ali kategorički tvrdim, da za vrijeme okupacije nisam nikome svjesno učinio zla”. Zaključio je da nije učestvovao u NOP-u, ali da je učinio izvjesne usluge nekolicini ilegalnih radnika.⁷²

Najvažniji element života je borba – ostalo je geslo Huseina Đoze godinama nakon

69 Vidjeti: ABH, Fond: Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Sarajeva (ZKURZ), Spiskovi zločinaca. Sarajevo – Zvornik, kut. 6. Spisak lica osuđenih po Sudu Narodne časti u Sarajevu. Pandži je, osnovano je pretpostaviti, otežavajuća okolnost bila njegov prekid saradnje sa partizanima od početka 1944. do kraja rata. O okolnostima ovog prekida vidjeti u: A. Jahić, *Vrijeme izazova*, 535–553. Pandža je, tako, dobio daleko težu kaznu od Đoze, mada je, za razliku od Đoze, jedno vrijeme agitirao za NOP i u toj agitaciji, prema tvrdnjama književnika Mehmeda Meše Selimovića, imao vidnog uspjeha. Meša Selimović, *Sjećanja*, Beograd – Rijeka, 1976, 150.

70 Mevludin Dizdarević, *Bosanska ulema u historijskom i ideološkom procjepu – slučaj Mustafa Busuladžića (1914-1945)*, *Bošnjačka pismohrana*, Zbornik radova XIX simpozija „Bošnjačko iskustvo antifašizma”, 12/36–37, Zagreb, 2013, 237.

71 Mustafa Busuladžić, *Muslimani u Evropi. Izabrani spisi*, prired. Šaćir Filandra, Sarajevo, 1997, 277.

72 GHB, Zbirka: Varia, Dosije Huseina Đoze. Biografija.

što je platio cijenu svoje zablude da bi islam i muslimani u sklopu “novog poretka” kojeg bi donijeli Adolf Hitler i Sile Osovine mogli ostvariti svoj napredak i procvat u modernom dobu. Njegov lični primjer je bio upečatljiva ilustracija ovog načela: bivši “hitlerovac” i “izdajnik”, tokom šezdesetih godina 20. stoljeća postaje jedan od najvažnijih ljudi Islamske zajednice u sistemu koji je uspostavljen na krahu poretka i ideologije za koje se Đozo borio u ratu. Đozin uspon u socijalističkoj Jugoslaviji mogao bi se, dakako, tumačiti i kao oportunistički pojedinca koji se prilagodio novim idejnim i društveno-političkim realnostima. No, u njegovom slučaju, smatramo, radilo se prije svega o kontinuitetu napora u pravcu traganja za optimalnim modelima razvoja i afirmacije islamskog svijeta, naročito jugoslavenskih muslimana, u okvirima savremenih prilika u svijetu koje su posvuda otkrivale dubine krize i zaostajanja muslimanske civilizacije. Donekle s izuzetkom Mehmeda Džemaluddina Čauševića, snažnije, odvažnije i konzistentnije od bilo kojeg od njegovih prethodnika u bosanskomuslimanskom duhovnom prostoru, Đozo je pristupio sistemskoj kritičkoj analizi i dekonstruiranju različitih zabluda i obmana kao, kako je smatrao, težišnih uzroka nezavidnog položaja muslimanskih naroda, nudeći vlastite, naglašeno racionalistički nadahnute odgovore na pitanja kako obnoviti islamski svijet i dovesti ga u korak s novim vremenom.⁷³ Odgovori koje je davao, u dugom nizu godina, ostaju svjedočanstvo jednog nesvakidašnjeg pregalaštva, ali i potvrda snage principa koji su ga pokretali tokom života i načinili vidljivim i važnim u duhovnom i javnom prostoru južnoslavenskih muslimana i islamskog svijeta 20. stoljeća.

LIFE AND STRUGGLE. HUSEIN ĐOZO AND THE 13TH SS DIVISION

Summary

Although proposed by the official body of the Islamic Community, historical facts prove that Husein Đozo joined the Handžar Division of his own free will, with the main aim of helping his Bosnian Muslim compatriots to better protect themselves and survive the Second World War. At the same time, Đozo had unquestionable sympathy towards Hitler and German National Socialism and believed in the ideological and geopolitical unity of the Islamic world and National Socialist Germany. After the war, he admitted his mistakes and delusions, but claimed that they were the result of his disorientation due to the dense dynamics of military-political events in the Second World War. Although his case is only one in a series of cases that raise the question of how to understand the affection of intelligent people towards Hitler and Nazi Germany during the Second World War, there is no doubt that Husein Đozo cannot be amnestied from responsibility for supporting an occupying power that, by 1944, had already left enough evidence of its destructive role for Muslim and other Bosnian peoples and communities, from unquestionable support to the criminal regime of the Ustaša NDH, through cooperation with the Chetniks in the fight against the Partisans, to the reckless liquidations of Muslim peasants whose main fault was that Partisans lived in their villages or in the immediate vicinity. Nevertheless, analyzing his overall life path, including his early articles, it is clear that the roots and background

⁷³ Ovdje skrećem pažnju na važan intervju prof. Enesa Karića u *Preporodu* 1219/17 od 1. septembra 2022.

of his infamous role in the Second World War were not in his fascination with the criminal Nazi regime, but rather in his aspirations to help Bosnian Muslims, as well as efforts to re-examine and rethink the position and perspective of Islam and Muslims in the contemporary world.

BIBLIOGRAFIJA

Neobjavljeni izvori

- › Arhiv Bosne i Hercegovine (ABH), Sarajevo
- › Gazi Husrev-begova biblioteka (GHB), Sarajevo
- › Historijski arhiv Sarajevo (HAS), Sarajevo
- › Historijski muzej Bosne i Hercegovine (HMBiH), Sarajevo
- › Hrvatski državni arhiv (HDA), Zagreb
- › National Archives and Records Administration (NARA), Washington
- › Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (PA AA), Berlin
- › Vojni arhiv (VA), Beograd

Objavljeni izvori

- › *Govor Njegove Preuzvišenosti velikog muftije palestinskog prigodom Rođendana Božjeg poslanika Muhameda u petak dne 12. Rabi ul Avala 1362. (19. ožujka 1943.)*, Islamski središnji zavod u Berlinu, E. V. Tiskano u Zagrebu.
- › *Suđenje članovima političkog i vojnog rukovodstva organizacije Draže Mihailovića. Stenografske beleške*, Beograd, 1945.

Periodika

- › *El-Hidaje* VI/1–2, Sarajevo, 1942.
- › *Glasnik Islamske vjerske zajednice Kraljevine Jugoslavije* VI/11, Sarajevo, 1938.
- › *Glasnik Islamske vjerske zajednice* IX/4 i 5, Sarajevo, 1941.
- › *Handžar* I/8.
- › *Novi behar* XI/17–19, Sarajevo, 1938.
- › *Novi behar* XIV/5, Sarajevo, 1941.
- › *Novi list* III/586, III/622, Sarajevo, 1943.
- › *Osvit* I/4, Sarajevo, 1942.
- › *Osvit* I/7, Sarajevo, 1942.

Literatura

- › Bougarel, Xavier, *Handžar divizija. Waffen-SS u Bosni 1943-1945.*, Sarajevo, 2021.
- › Busuladžić, Mustafa, *Muslimani u Evropi. Izabrani spisi*, prir. Šaćir Filandra, Sarajevo, 1997.
- › Dizdarević, Mevludin, Bosanska ulema u historijskom i ideološkom procjepu – slučaj Mustafe Busuladžića (1914-1945), *Bošnjačka pismohrana*, Zbornik radova XIX simpozija „Bošnjačko iskustvo antifašizma“, 12/36–37, Zagreb, 2013.
- › Đozo, Husein, *Eseji na arapskom*, Pripremio: Enes Karić, Fakultet islamskih nauka u Sarajevu, Sarajevo, 2022.
- › Džozo, Husein, Protuglavničarske smjernice islama, *Hrvat*, Muslimanski godišnjak za godinu 1943-1362 po hidžretu.
- › Esad bay, *Kako je Muhamed a. s. uništio židove u Arabiji*, Sarajevo, 1942.
- › Gensicke, Klaus, *The Mufti of Jerusalem and the Nazis: The Berlin Years*, Middle-

sex – Portland, 2011.

- › Hamzić, Omer, Formiranje i raspored jedinica Hadžiefendićeve legije na prostoru tuzlanske oblasti, *Stav III/6-7*, Tuzla, 2004.
- › Hasani, Mustafa, Biografija i bibliografija radova Husein-ef. Đoze, u: *Život i djelo Husein ef. Đoze*, Zbornik radova, Sarajevo, 1998.
- › Hurem, Rasim, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu 1941-1945.*, priređeno od Dino Mujadžević, Zagreb – Sarajevo, 2016.
- › Jahić, Adnan, *Muslimanske formacije tuzlanskog kraja u Drugom svjetskom ratu*, Tuzla, 1995.
- › Jahić, Adnan, *Vrijeme izazova. Bošnjaci u prvoj polovini XX stoljeća*, Zagreb – Sarajevo, 2014.
- › Katz, Vera, Komunizam i represija: Sud narodne časti u Bosni i Hercegovini, u: *60 godina od završetka Drugog svjetskog rata – kako se sjećati 1945. godine*, Zbornik radova, Institut za istoriju u Sarajevu, Sarajevo, 2006.
- › Kazimirović, Vasa, NDH u svjetlu nemačkih dokumenata i dnevnika Gleza fon Horstenau 1941-1944, Beograd, 1987.
- › Lebel, Jennie Lebel, *The Mufti of Jerusalem Haj-Amin el-Husseini and National-socialism*, Belgrade, 2007.
- › Lepre, George, *Himmler's Bosnian Division. The Waffen-SS Handschar Division 1943-1945*, Atglen, PA, 1997.
- › Milovanović, Nikola, *Kontrarevolucionarni pokret Draže Mihailovića. Poraz*, knj. 2, Beograd, 1983.
- › Motadel, David, *Islam and Nazi Germany's War*, Cambridge – London, 2014.
- › Petke, Stefan, Militärische Vergemeinschaftungsversuche muslimischer Soldaten in der Waffen-SS. Die Beispiele der Division »Handschar« und des »Osttürkischen Waffenverbands der SS«, u: *Die Waffen SS. Neue Forschungen*, ed. Jan Erik Schulte, Bernd Wegner, Peter Lieb, Brill | Schöningh, 2014.
- › Selimović, Meša, *Sjećanja*, Beograd – Rijeka, 1976.
- › Vukelić, Vlatka, Vladimir Šumanović, *Četničke postrojbe u službi Nezavisne Države Hrvatske*, Zagreb, 2021.